

Úvod

„Historik by mohl na danou dobu, na řadu století anebo u určitého národa zaujmout místo uvnitř lidské duše. Mohl by studovat, popsat, vylíčit všechny události, všechny proměny, všechny revoluce, které by se byly v nitru člověka udály; a až by je dokončil, měl by dějiny vzdělanosti toho národa i doby, jež by si byl zvolil.“
Guizot: „Vzdělanost v Evropě“, str. 25

Za sto posledních let v Německu, ve Francii za posledních let šedesát, se dějepisectví proměnilo; došlo k tomu studiem literatur.

Bylo objeveno, že literární dílo není pouhou hříčkou obraznosti, osamělým rozmarem vělé hlavy, nýbrž kopií okolních mravů a znakem duševního stavu. Byl z toho vyveden závěr, že podle literárních památek je možné znovu zjistit způsob, jímž lidé před několika věky cítili a mysleli. Byla učiněna zkouška a setkala se s úspěchem.

Přemýšlelo se o těchto způsobech citění a myšlení, a došlo se k soudu, že v nich běží o fakta zásadní důležitosti. Bylo poznáno, že souvisejí s nejvýznamnějšími událostmi, že je vysvětlují a jsou jimi vysvětlována, že jim je v dějinách nadále nutné vykazovat místo, a to jedno z nejvyšších. Toto místo jim bylo vskutku vykázáno, a od té chvíle vidíme, že se v dějepisectví všechno mění: předmět, metoda, nástroje, pojetí zákonitostí i příčin. Právě tuto změnu, jak probíhá a má probíhat, se zde vynasnažíme vyložit.

1

Když obracíme veliké tuhé stránky foliantů, zažloutlé listy rukopisů, zkrátka nějakou báseň, zákoník, symbol víry, co vás nejdřív napadne? Že nevznikl sám od sebe. Je pouze kadlubem podobným fosilní škebli, otiskem podobným jednomu z těch útvarů uložených v kameni živočichem, jenž žil a zahynul. V škebli byl tvor, a za dokumentem byl člověk. Proč studujete škebli, ne-li abyste si představil toho tvora? Stejně studujete dokument jen proto, abyste poznal člověka; škeble i dokument jsou mrtvé trosky a mají platnost pouze jako známky úplné a živé bytosti. Dostat se musíme až k bytosti, ji se musíme snažit rekonstruovat. Je omylem studovat dokument, jako by existoval sám o sobě. Znamená to zacházet s věcmi číře po učeněcku a propadat knihovnické iluzi. V podstatě není

mytologií ani řečí, nýbrž pouze lidé, kteří pořádají slova a představy podle potřeb svých orgánů a původní formy svého ducha. Dogma samo o sobě není nic; vizte lidi, kteří je vytvořili, tu či onu podobiznu ze šestnáctého století, škrobenou a energickou postavu nějakého arcibiskupa nebo anglického mučedníka. Nic neexistuje, leda jednotlivým člověkem; musíte poznat jednotlivce samotného. Když jste zjistili souvislost dogmat nebo utřídění básnických skladeb nebo pokrok institucí nebo proměny jazyků, urovnali jste pouze terén; pravý dějepis počne teprve vznikat, až historik začne rozeznávat v hloubi časové vzdálenosti živoucího, působícího člověka, nadaného vášněmi, vybaveného zvyky, hlasem a vzezřením, posunky a oděvem, rozlišeného a úplného jako člověk, se kterým jsme se právě rozloučili na ulici. Snažme se tedy odstranit, pokud je to možné, tu velikou časovou vzdálenost, která nám brání pozorovat člověka vlastníma očima, *očima své hlavy*. Co se tají pod pěknými hebkými lístky nějaké moderní básně? Určitý moderní básník, člověk jako Alfred de Musset, Hugo, Lamartine nebo Heine, který vykonal příslušná studia a podnikl ty a ty cesty, v černém šatu a v rukavičkách, rád viděný dámami a skládající večer ve společnosti padesát poklon a dvacítku vtípů, jenž ráno pročítá noviny, bydlí zpravidla ve druhém poschodí, ne zrovna veselý, vždyť má nervy, a zvláště proto, že v té tupé demokracii, v níž se dusíme, nevážnost oficiálních veličin dala příliš narůst jeho požadavkům a zvýšila jeho význam, a že jemnost jeho obvyklých počitků mu vnuká jistou chuť pokládat se za boha. Právě tohle pociťujeme pod *meditacemi* nebo *sonety* moderními. A stejně existuje i pod tragédií sedmnáctého věku básník, jako například Racine, elegantní, uměřený, dvořan, krasořečník, v majestátní paruce a v střevících se stuhami, v srdci monarchista a křesťan, „jemuž se dostalo od Boha milosti, že se nemusí rdít v žádné společnosti, ani králově, ani boží“; umí obratně havit panovníka, překládat mu do krásné francouzštiny „galskou nevázanost Amyotovu“², je náramně uctivý vůči velmožům, umí se vždy v jejich přítomnosti „držet na svém místě“, je zároveň snaživý i zdrženlivý, v Marly jako ve Versailles, uprostřed přiměřených zábav vytríbené a dekorativní přírody, uprostřed reverencí, půvabných poklon, úskoků a jemnústek vyšívacích velmožů, kteří si už od rána vysluhují nějaký ten uprázdněný úřad, a rozkošných dam, které vypočítávají na prstech rodokmeny, aby si vymohly sedátko u králevo podnoží. O tom se běžte poučit do Saint-Simona a Pérolových rytin, jako jste před okamžikem hledali poučení v Balzacovi a v akvarelech Eugena Lamiho. Podobně, když čteme nějakou řeckou tragédii, naši první starosti musí být představit si Řeky, to jest lidi, kteří žijí napůl nazí, v gymnáziích nebo na veřejných prostranstvích, pod ohnivým nebem, tváří v tvář nejjemnějším a nejušlechtlejším krajinám a zabývají se tím, že si vycvičují tělo k hbitosti a síle, rozprávějí, diskutují, hlasují, podnikají vlastenecká pirátství, jinak jsou zahálčiví a střídmí, mají doma za veškerý nábytek tři vědra a za zásoby dvě sardele v nádobě oleje, jsou obsluhováni otroky, což jim ponechává volný čas k pěstování ducha a cviku údů bez jakékoliv jiné starosti než touhy po městě ještě krásnějším, ještě krásnějších průvodech, ještě krásnějších myšlenkách a ještě krásnějších lidech. O tom vás, lépe než množství disertací a komentářů, poučí nějaká socha, například Meleagrova nebo Théseova na Parthenónu, nebo i podívaná na ono Středozevní moře, lesklé a modré jako hedvábná tunika, z něhož čnějí ostrovy jako mramorová těla, a k tomu dvacet vět vybraných z Platóna a Aristofana. Podobně ještě, chcete-li porozumět nějaké indické *puráně*³, začněte tím, že si představíte otce rodiny, jenž „spatřil syna na klíně svého syna“ a uchýlí se potom podle zákona do samoty pod banánovník na břehu potoka s pouhou sekerou a nádobou, přestane mluvit, zmnohonásobí svoje pústy, drží se nahý mezi čtyřmi ohni

a pod ohněm pátým, totiž strašlivým sluncem, nepřetržitým pohlcovačem a obnovitelem všeho živoucího; po celé týdny udržuje svoji obraznost pevně utkvělou postupně k Bráhmově noze, pak k jeho kolenu, potom k stehnu, potom k pupku a tak dále, až se pod tlakem této intenzivní meditace objeví halucinace, až mu všechny tvary jsoucna, zmateny a proměněny v sebe navzájem, zakolísají hlavou unesenou závratí, až člověk bez hnutí, se zadržným dechem, oči vytřeštěny, uvidí vesmír rozplývat se jako dým nad vesmírným Bytím, v jehož prázdnotě touží zaniknout. V tom ohledu by byla nejlepším poučením cesta do Indie; není-li možná, nahradí ji líčení cestovatelů, knihy zeměpisné, botanické, etnologické. Buď jak buď, bádání musí probíhat stejně. Jazyk, zákonodárství, katechismus, to jsou vždy pouhá abstrakta; věci úplnou je člověk činný, člověk tělesný a viditelný, jenž jí, jenž chodí, jenž zápasí, jenž pracuje; nechte běžet teorii o ústavách a jejich mechanismu, o náboženstvích a jejich soustavě, a snažte se zachytit lidi v jejich dílně, v jejich úřadovnách, na jejich polích, s jejich oblohou, jejich půdou, jejich domy jejich šaty, jejich kulturami, jejich jídly, jako to děláte, když v Anglii nebo Itálii opustíte loď a prohlížíte si tváře a posuňky, chodníky a hospody, měšťana, jenž se prochází, a dělníka, jak právě pije. Naši velikou starostí musí být nahradit, pokud jen možno, skutečné, osobní, přímé a smyslové pozorování, které nemůžeme již provozovat, to je totiž jedinou cestou k poznání člověka; zpřítomněme si minulost; k posouzení věci musí být věc pod námi, o věcech nepřítomných zkušenost neexistuje. Tato rekonstrukce bezpochyby zůstane vždy neúplná; nemůže vést než k soudům neúplným; ale s tím je nutné se smířit; větší hodnotu má poznání zkomolené než poznání žádné nebo falešné, a k tomu, abys přibližně poznal někdejší události, nemá jiný prostředek než přibližně *vidět* někdejší lidi.

Toto je v historii první krok. V Evropě byl vykonán za obrození obraznosti, na konci osmnáctého století, Lessingem, Walterem Scottem; o něco později ve Francii Chateaubriandem, Augustinem Thierrym, Micheletem a mnoha jinými. Učínme nyní krok další.

2

Když vlastníma očima pozorujete viditelného člověka, copak přitom hledáte? Člověka neviditelného. Slova, která doléhají k vašemu sluchu, posuňky, rysy tváře, šaty, činy a všemožná smysly vnímatelná díla jsou pro vás pouhými výrazy; něco se jimi vyjadřuje: duše. Pod člověkem vnějším je ukryt člověk vnitřní, a onen pouze projevuje tohoto. Prohlížíte si jeho dům, jeho nábytek, jeho oděv; to v nich hledáte známky jeho návyků a jeho zálib, míru jeho elegance nebo jeho neotesanosti, jeho rozmařilosti nebo jeho spornosti, jeho hlouposti nebo jeho jemnosti. Nasloucháte jeho rozprávění a všímáte si vlnění jeho hlasu a změn jeho držení; to proto, abyste posoudili jeho vervu, jeho nenucenost a jeho veselost nebo jeho energii a jeho nepružnost. Rozvažujete jeho spisy, jeho umělecká díla, jeho podnikání peněžní nebo politické; to hodláte změřit dosah a meze jeho inteligence, jeho vynalézavosti a jeho chladnokrevnosti, míníte objevit řád, druh a pravidelnou mocnost jeho myšlení, jakým způsobem přemýšlí a rozhoduje se. Všechny tyto vnějškovosti jsou jen přístupové cesty, jež se sbíhají v jistém středu, a vy se po nich vydáváte jen, abyste se do toho středu dostal; tam spočívá pravý člověk, chci říci skupina schopností a citů, jež způsobuje vše ostatní. To zde je nový svět, svět nekonečný, neboť každý vnímatelný čin za sebou vleče nekonečnou řadu rozumových soudů, emocí, starých i nedávných počítků, které všechny přispěly k tomu, aby dotlačily čin až na světlo, a které, podobny dlouhým skaliskům hluboko ponořeným do půdy, tím činem dosahují svého vyústění a zjevného projevu. Druhým objektem, vlastním předmětem historickým je

právě tento podzemní svět. Když je jeho kritická výchova dostatečná, je schopen rozoznat pod každou ozdobou architektury, pod každým tahem obrazu, pod každou větou spisu jednotlivý cit, z něhož se ozdoba, tah, věta zrodily; je přítomen niternému dramatu, které se v umělcovi nebo v spisovateli událo; výběr slov, krátkost nebo délka vět, druh metafor, veršový přízvuk, pořádek úvahy, všechno je pro něho znakem; jeho oči čtou text, a jeho duše a jeho duch zatím sledují plynulé rozvíjení a proměnlivou řadu emocí a koncepcí, ze kterých text vzešel; rozbírá jeho *psychologii*. Chcete-li tuto operaci pozorovat, sledujte podnítele a vzor veškeré veliké současné kultury Goetha, který než napíše svou „Ifigenii“, stráví celé dny kresbou nejdokonalejších soch, aby si naplnil oči vznešenými tvary antické krajiny a napojil „ducha harmonickými krásami antického života“ a dokázal tím nakonec v sobě reprodukovat tak přesně návyky a sklony řecké obraznosti, že zplodí téměř rodnou sestru Sofoklovy Antigony a Feidiových bohů. Toto přesné a prokázané vytušování zaniklých citů obnovilo za našich dnů historii; v minulém století bylo téměř zcela neznámé; lidé všech ras a všech věků jeví se představě jako přibližně podobní, Řek, barbar, Ind, člověk renesanční i člověk osmnáctého století jako by byli odlišeni v téměř kadlubu; dělo se to působením jisté abstraktní koncepce, která platila pro celé lidské pokolení. Byl znám Člověk, nebyli známi lidé; nikdo ještě nepronikl do duše, nikdo si neuvědomil nekonečnou rozmanitost a divuplnou složitost duší, nevědělo se, že mravní skladba národa a doby je stejně osobitá a stejně odlišná jako fyzická skladba rostlinného rodu nebo zvířecího řádu. Dnes historie objevila, jako zoologie, svoji anatomii, a ať pěstujeme kterékoliv odvětví historie, filologii, lingvistiku nebo mytologii, snažíme se právě touto cestou, aby vydaly nové plody. Ať čtenář mezi tolikerými spisovatelii, kteří od časů Herderových, Otfrieda Müllera a Goethových pokračovali a nepřetržitě opravovali toto veliké úsilí, vezme v úvahu pouze dva historiky a dvě díla, Carlylův komentář ke Cromwellovi a Sainte-Beuvův „Port-Royal“⁴: uvidí, s jakou přesností, jakou správností, jakou hloubkou lze objevit duši pod jejími činy a jejími díly; jak pod starým generálem se místo sprostě ctižádostivého pokrytce projeví muž mučený kalnými sny melancholické obraznosti, ale pudů a schopností kladných, Angličan do morku kostí, podivný a nepochopitelný každému, kdo nestudoval klima a rasu; jak je možné se stovkou rozptýlených dopisů a dvacítkou zmrzačených projevů sledovat jej z jeho statku a od jeho spřežení až po jeho generálský stan a na jeho trůn lorda Protektora, jeho proměnami a jeho vývojem, do nepokojů jeho svědomí a do jeho státnických rozhodnutí, takže se mechanismus jeho činů a jeho myšlení stane viditelným, a niterná, nepřetržitě obnovovaná a měnící se tragédie, která hlodala na jeho veliké temné duši, vchází, jako duše Shakespearovy, do mysli svědků. Spatří, jak lze pod klášterními hádkami a odpory jepitíšek objevit velikou oblast lidské psychologie, jak se padesát povah, zasypaných pod jednotvárným zdrženlivým vyprávěním, vynořuje na světlo, a každá ve své osobní nápadnosti a nesčíslných rozdílech; jak pod teologickými rozpravami a monotónními kázáními je možné rozeznat záchvěvy stále živoucích srdcí, nápory a poklesy náboženského života, nepředvídané obraty a vlnivý zmatek přirozenosti, vlínání okolního světa, pomíjivé výboje božské milosti, a to s takovou pestrostí odstínů, že i ten nejkošatější popis a nejohebnější sloh stěží stačí zachytit nevyčerpatelnou žeň, které kritika dala na tomto zanedbaném poli vzklíčit. A stejně je tomu i jinde. Německo a jeho velmi pružný, velmi obsáhlý génius, tak náchylný k metamorfózám, tak schopný reprodukovat i nejvzdálenější a nejbizarnější stavy lidského myšlení; Anglie a její velmi exaktní duch, tak vhodný, aby zblízka útočil na otázky mravní, aby je upřesňoval číslicemi, vážením, měřením,

zeměpisem, statistikou, pomocí textů i zdravého rozumu; Francie posléze a její pařížská kultura se svými salónními zvyklostmi, se svou nepřetržitou analýzou povah a děl, se svou ironií, spěšně podtrhující slabosti, se svou finesou, tak cvičenou v poznávání odstínů: ty všechny vykonaly na tomtéž území svůj podíl orby, a začínáme chápat, že v dějinách není oblasti, kde by nebylo třeba vzdělávat tuto hlubokou vrstvu, chceme-li spatřit, jak v brázdách vzhází užitečná sklizeň.

Toto je druhý krok; ten právě nyní dokončujeme. Je vlastním dílem soudobé kritiky. Nikdo jej nevykonal tak přesně a tak rozsáhle jako Sainte-Beuve; v tom ohledu jsme my všichni jeho žáky; jeho metoda obnovuje v tuto chvíli celou kritiku literární, filozofickou i náboženskou v knihách, a dokonce i v denním tisku. Abychom zahájili vývoj další, musíme vyjít z ní. Tento vývoj jsem se již pokusil několikrát naznačit; po mém názoru nová cesta, historii otevřená, existuje a já se ji vynasnažím vypsát podrobněji.

3

Když jste v nějakém člověku pozorovali a zaznamenali jeden, dva, tři a pak celé množství citů, stačí vám to a zdá se vám to úplně? Je sešit poznámek celou psychologíí? Není psychologíí, a zde, jako kdekoliv jinde, musí po sbírce faktů následovat hledání příčin. Ať jsou fakta fyzická nebo mravní, na tom nezáleží, příčiny mají vždy. Existují příčiny pro ctižádost, pro odvahu, pro pravdomluvnost, jako existují pro trávení, pro svalový pohyb, pro živočišné teplo. Neřest i ctnost jsou zplodiny, jako jsou jimi vitriol a cukr⁵, a každá veličina složitá vzniká souběhem jiných veličin jednoduchých, na nichž závisí. Hledejme tedy veličiny jednoduché i pro vlastnosti mravní, jako je hledáme pro vlastnosti fyzické, a zkoumejme první fakt namátkou, například náboženskou hudbu, hudbu protestantského chrámu. Existuje jistá příčina vnitřní, která obrátila ducha věřících směrem těchto vážných a jednotvárných melodií, příčina širší než jejich účinek, mímím tím všeobecnou představu o správném vnějším uctívání, jímž je člověk povinován Bohu: to ona modelovala architekturu protestantského chrámu, pokácela sochy, odstranila obrazy, zrušila ozdoby, zkrátila obřady, uzavřela věřící do vysokých lavic, které jim brání ve výhledu, a rozhodla o tisícerých podrobnostech dekorací, zaujímaných pozic a všech vnějšností. Ona sama plyne z jiné příčiny ještě obecnější, z představy o celkovém lidském chování vůbec, vnitřním i vnějším, modlitbách, činech, všemožných postojích, k nimž je člověk vůči Bohu zavázán; to tato představa uvedla na trůn učení o milosti boží, zmenšila kněžstvo, proměnila svátosti, zrušila obřady a změnila náboženství poslušenské v náboženství mravní. Tato druhá představa závisí znovu na třetí, ještě všeobecnější, totiž na myšlence mravní dokonalosti, jakou zahrnuje Bůh dokonalý, neomylný soudce, přísný střežitel duší, před nímž je každá duše hříšnicí hodnou smrtelného trestu, neschopnou ctnosti a spásy leda krizí svědomí, kterou Bůh vyvolá, a obnovou srdce, kterou způsobí. Toto je pojetí vůdčí, jež záleží v tom, že je na absolutního krále lidského života povýšena povinnost a že všechny ideální vzory jsou přinuceny pokleknout u nohou vzoru mravního. Zde se dotýkáme podstaty člověka, neboť abychom vysvětlili samo pojetí, musíme vzít v úvahu samotnou rasu, to jest Germána a Seveřana, jeho povahovou a duchovní skladbu, jeho nejvšeobecnější způsoby myšlení a cítění, onu pomalost a chladnost počítku, které mu zabraňují upadat prudce a snadno do moci smyslové rozkoše, onu drsnost vkusu, ony nepravidelnosti a zmatené představy, které v něm již v zrodu potlačují vznik krásných skupenství a harmonických forem, onu pohrdavost k vnějšnému zdání, onu potřebu pravdy, která v něm na úkor všeho ostatního rozvíjí svědomí. Zde se pátrání

zastavuje: došli jsme až k jistému prapůvodnímu sklonu, k jistému rysu společnému všem počátkům a všem pojmům století nebo rasy, k nějaké zvláštnosti neoddělitelné od veškerých postupů ducha i srdce. Toto jsou ty příčiny hlavní, neboť jsou to příčiny všeobecné a trvalé, přítomné v každém okamžiku a v každém případě, působící vždy a všude, nezničitelné a nakonec neomylně převládající, neboť náhodné události, které se jim protíví, jsou omezené a částečné, a tedy nakonec podlehnou jejich skrytému, nepřetržitému a opakovanému tlaku; takže obecná skladba věcí i hlavní rysy událostí jsou jejich dílem, a veškerá náboženství, filozofie, poezie, technický vývoj, společenské a rodinné formy jsou koneckonců jen stopami a obtisky jejich pečeti.

4

V lidských citech a myšlenkách je tedy systém, a základní hybnou silou tohoto systému jsou jeho všeobecné rysy, jisté povahové vlastnosti ducha a srdce, společné lidem téže rasy, téhož století nebo téže země. Stejně jako se v mineralogii krystaly při své různosti odvozují od několika prostých hmotných tvarů, tak i v dějinách se civilizace při vší své různosti odvozují od několika prostých tvarů duchovních. Krystaly se vysvětlují určitým původním prvkem geometrickým, vzdělanosti zase určitým původním elementem psychologickým. Chcete-li postihnout úhrn mineralogických druhů, musíte úvodem zkoumat pravidelné těleso vůbec, jeho strany a úhly, a uvědomit si i na této zkratce nesčíslné proměny, kterých je schopno. Chcete-li obdobně postihnout úhrn obměn dějinných, zkoumejte úvodem lidskou duši vůbec i s jejíma dvěma nebo třemi základními schopnostmi, a na této zkratce si uvědomíte hlavní formy, které může projevit. Koneckonců tento jakýsi ideální obraz, jak ten geometrický, tak ten psychologický, není nijak zvlášť složitý a postřehnete dosti rychle hranice rámce, na něž se civilizace stejně jako krystaly musí omezit. Jaká je v člověku výchozí skutečnost? Představy čili *obrazy* věcí, to jest to, co se před ním vnitřně vznáší, nějaký čas trvá, zaniká a vrací se, když již vnímal určitý strom, určité zvíře, zkrátka ten či onen smyslový předmět. Toto je látka všeho ostatního, a rozvoj této látky je dvojitý, spekulativní nebo praktický, podle toho, vyústí-li tyto představy v *obecný pojem* nebo v *činné rozhodnutí*. Tohle je ve zkratce celý člověk; a lidské rozdíly se mohou naskýtat právě jen v tomto omezeném ohrazeném prostoru, buď uvnitř počáteční látky, buď v jednom z obou základních rozvojit. Ať jsou sebemenší v prvotních složkách, v úhrnu jsou obrovské a ta nejmenší změna v základních činitelích působí gigantické proměny v produktech. Podle toho, je-li představa jasná a jakoby střížená jedním tahem, anebo nejasná a špatně vymezená, podle toho, je-li prudká a provázená podněty, anebo klidná a obklopená mírem, podle toho, soustřeďuje-li v sobě velký nebo malý počet rysů předmětu, všechny úkony a celý běžný chod lidského stroje jsou jiné. Podobně také podle toho, mění-li se další vývoj představy, mění se i celý vývoj člověka. Je-li obecný pojem, v něž představa vyústí, pouhým suchým záznamem po čínském způsobu, řeč se stane jakousi algebrou, náboženství a poezie zchřadnou, filozofie se omezí na jakýsi praktický a mravní zdravý rozum, věda na sbírku receptů, klasifikací, užitkových mnemotechnik a celý duch nabude pozitivistického rázu. Jestliže naopak je obecný pojem, v něž představa vyústila, básnickým a obrazným výtvozem, živoucím symbolem jako u ras *árijských*, jazyk se stane jakousi odstíněnou a barvitou epopejí, v níž je každé slovo osobou, poezie a náboženství nabudou velkolepé a nevyčerpatelné šíře, metafyzika se rozvine mocně a subtilně, bez ohledu k věcným aplikacím; veškerý duch si přes všechny úchytky a poklesy svého úsilí oblibí krásu a vznešenost a pojme ideální vzor schopný

svou urozeností a harmonií okolo sebe sjednotit něhu a nadšení celého lidského pokolení. Jestliže pak obecný pojem, v nějž představa vyústuje, je básnický, ale přitom nespoutaný, dosahuje-li ho člověk nikoliv souvislým stupňováním, nýbrž prudkou intuicí, je-li původní úkon nikoliv pravidelným vývojem, nýbrž násilným výbuchem, tu jako u ras semitských metafyzika vůbec chybí, náboženství pojme výhradně Boha krále, samotářského ničitele, věda nemůže vzniknout, duch bude příliš příkrý a jednoduší, než aby reprodukoval jemnou spořádanost přírody, poezie bude umět plodit pouze řadu úchvatných a grandiózních výkřiků, jazyk nebude s to vyjádřit spleť rozumování a výmluvnosti, člověk se omezí na lyrické zanícení, na nepotlačitelnou vášeň, na fanatickou a omezenou činnost. Zárodky největších lidských rozdílností dlužno hledat právě v této mezeře mezi jednotlivou představou a univerzálním pojmáním. Některé rasy, například klasické, přecházejí od jednotlivosti k pojmu stupňovitým řetězem myšlenek pravidelně utříděných a čím dál tím obecnějších; jiné, například germánské, konají týž přechod skoky, bez jednotvárnosti, po prodlouženém a nejasném tápání. Někteří, jako Římané a Angličané, se zastavují na prvních stupních; jiné, jako Indové a Němci, vystupují až po nejvyšší. Kdybychom nyní po úvaze o přechodu od představy k pojmu zkoumali i přechod od představy k rozhodnutí, setkali bychom se s elementárními rozdíly téže důležitosti a téhož řádu podle toho, je-li dojem živý jako v podnebí jižním, nebo matný jako v podnebí severním, podle toho, vyústí-li představa v čin okamžitě, jako u barbarů, nebo pozdě, jako u národů vzdělaných, podle toho je-li nebo není-li schopen růstu, nerovnosti, trvalosti a spojů. Celá soustava lidských vášní, veškeré vyhlídky veřejného míru a bezpečnosti, veškeré zdroje práce a činnosti plynou odtud. Stejně je tomu s ostatními základními rozdíly; jejich důsledky se dotýkají celé civilizace a je možné je srovnat s oněmi algebraickými formulami, které ve svém úzkém rozmezí obsahují předem celou křivku, jejíž zákonitost podávají. Ne že by takový zákon platil vždy až do konce, občas se dostávají poruchy; ale je-li tomu tak, není tomu tak proto, že by zákon byl mylný, je to tím, že nepůsobil samojediný. Do složek původních se vmísily složky nové, mocné cizí síly zasáhly proti silám počátečním. Rasa emigrovala, jako někdejší lid árijský, a změna podnebí v ní proměnila celou ekonomii rozumu a celou organizaci společenskou. Národ byl podmaněn jako saský lid v Anglii, a nová politická skladba mu vnutila zvyklosti, schopnosti a sklony, které dosud neměl. Národ se trvale usadil uprostřed vykořisťovaných a hrozivých poražených, jako staří Sparťané, a nutnost žít životem tábořící tlupy násilně pokroutila do jediného směru veškerou mravní i společenskou soustavu. Mechanismus lidských dějin je podobný ve všech případech. Vždy se setkáte, jakožto s prapůvodní vzpruhou, s nějakou velmi obecnou dispozicí ducha a duše, buď vrozenou a přírodně spjatou s rasou, buď nabytou a zplozenou nějakou okolností, jež rasu zasáhla. Tyto dané veliké vzpruhy vykonají pomalu své dílo, chci říci, že za několik století přivedou národ do nového náboženského, literárního, společenského, hospodářského stavu; vytvářejí mu nové podmínky, jež násobeny jejich obnovovaným působením, způsobují nový, tu dobrý, tu špatný úděl, jednou zvolna, jindy rychle a tak dále. Takže lze pohlížet na celkový pohyb každé jednotlivé civilizace jako na účinek trvalé síly, která každým okamžikem mění svoje dílo tím, že proměňuje okolnosti, v nichž působí.

5

Tři různé zdroje přispívají k vzniku tohoto základního mravního stavu: *rasa, prostředí, dějinná chvíle*. Čemu říkáme *rasa*, to jsou vrozené a dědičné dispozice, které si člověk s sebou přináší na svět a které jsou obyčejně spojeny s patrnými rozdíly temperamentu a tělesné skladby. Jsou různé podle národů. Mezi lidmi existují od přírody odrůdy, jako jsou odrůdy mezi býky a koni, jedny jsou statečné a chytré, druhé bázlivé a omezené, jedny schopné vyššího pojmání a tvoření, druhé omezené na myšlenky a nálezy zárodečné, některé zvláštěji způsobilé k jistému konání a bohatěji vybavené jistými pudy; zrovna tak vidíme rasy psí, jedny nadanější pro běh, druhé pro zápas, jiné pro lov, jiné konečně pro střežení domů a stád. Působí tu osobitá síla, tak osobitá, že i přes nesmírné úchylky, které jí vnucují obě dvě ostatní hybné vzpruhy, ji lze rozeznat dosud a že daná *rasa*, jako například někdejší *árijský lid*, rozptýlený od Gangu až po Hebridy, usazený ve všech podnebích, rozestavěný na všechny stupně vzdělanosti, proměněný třiceti stoletími převratů, projevuje nicméně ve svých jazycích, svých náboženstvích, svých literaturách a svých filozofiích společenství krve a ducha, které až podnes spojuje všechny jeho odnože. Ať jsou seberůznější, jejich příbuzenství zrušeno není; nadarmo na nich pracovaly divokost, kultura a míšení, rozdíly nebes a půdy, náhody šťastné nebo nešťastné; hlavní rysy původní formy přetrvaly a dvě nebo tři podstatné črty prapůvodní pečeti objeví se i pod podružnými pečeti, kterými je čas přikryl. Na této neobyčejné houževnatosti není nic překvapujícího. Ačkoliv nám nesmírná vzdálenost dovoluje zahlédnout pouze napolovic a v pochybném světle původ druhů,* události dějin osvětlují dostatečně události předdějinné, aby byla vysvětlena téměř неотřesitelná stálost prapočátečních povahových rysů. Ve chvíli, kdy se s nimi patnáct, dvacet, třicet století před naším letopočtem setkáváme, v Árijcovi, Egypťanovi, Číňanovi, představují tyto povahové rysy dílo věků mnohem početnějších, možná dílo několika myriád století. Jakmile totiž živočich žije, musí se přizpůsobit svému prostředí; jsou-li ovzduší, jeho pokrm, teplota jiná, bude jinak dýchat, jinak se obnovovat, jinak se vzrušovat. Podnebí a odlišná situace vyvolají u něho odlišné potřeby, následkem toho soustavu odlišných činností, následkem toho zase soustavu odlišných návyků, následkem toho posléze soustavu odlišných schopností a pudů. Člověk, nucený přivést se do rovnováhy s okolnostmi, nabývá temperamentu a povahy, jež jim odpovídá, a jeho povaha i jeho temperament jsou akvizicemi tím stálejšími, čím četnějším opakováním se v něm vnější dojem upevnil a čím dávnější dědičností se sdělil jeho potomstvu. Tímto způsobem můžeme v kterémkoliv okamžiku pokládat povahu daného národa za výtazek všech jeho předchozích činů a počitků, to jest za množství a tíhu nikoliv sice nekonečnou, neboť v přírodě je všechno omezené, ale nepoměrnou k všemu ostatnímu a téměř nepozdvížitelnou, neboť každičká minuta téměř nekonečné minulosti k její váze přidala a k převážení by bylo třeba nahromadit na druhou miskou počet činů a počitků ještě větší. Toto je první a nejbohatší pramen oněch vůdčích schopností, z nichž dějinné události plynou; a vidíme rázem, že je-li mocný, je to tím, že neběží o pouhý pramen, nýbrž o jakési jezero a jakoby hlubokou nádrž, do které i ostatní prameny po množství věků svoje vlastní vody shromažďovaly.

Když jsme takto zjistili vnitřní skladbu rasy, je třeba prozkoumat i *prostředí*, ve kterém žije. Člověk totiž není na světě sám; obkličuje ho příroda a obklopují ho ostatní lidé; na původní a trvalý záhyb se přicházejí uložit záhyby náhodné a druhotné, a přirozenou

* Darwin, „Původ druhů“ (1859). — Prosper Lucas, „O dědičnosti.“

povahu porušují nebo doplňují fyzické i společenské okolnosti, jimž je vydána. Tu působilo svým účinkem podnebí. Ačkoliv dějiny árijských národů od jejich společné vlasti až do jejich vlastí definitivních můžeme sledovat jen nejasně, můžeme nicméně tvrdit, že hluboký rozdíl, jenž se jeví mezi národy germánskými na jedné a národy helénskými a latinskými na druhé straně, pochází z velké části z rozdílu končin, kde se usadily; jedny v zemích chladných a vlhkých, v hloubi drsných bažinatých hvozdů nebo na březích divokého oceánu byly omezeny na počitky melancholické nebo prudké, pojaly sklon k opilství a těžké stravě, obrátily se k životu bojovnému a krvelačnému; druhé naopak uprostřed nejkrásnějších krajin, na břehu jiskřivého a usměvavého moře, zvoucího k plavbě a obchodu, byly zproštěny hrubých potřeb o výživu, zaměřeny ihned směrem společenských návyků, politické organizace, k citům a schopnostem, které rozvíjejí umění řeči, talent poetický, vynalézavost vědeckou, literární a uměleckou. Tu zase účinkovaly okolnosti politické, jako v obou civilizacích italských: první, obrácená zcela k činnosti, výbojům, vládě a zákonodárství účinkem prvotního postavení městského útočiště, pohraničního „emporium“ a vojenské aristokracie, která přiváděla a pod svou moc šikovala cizince a poražené, vztyčovala tak navzájem proti sobě dvě nepřátelská tělesa a nenalézala pro svoje vnitřní nesnáze a svoje dobovačné pudy jiné východisko než v soustavném válčení; druhá, které byly její politická jednota a veliká politická ctižádost zamezeny trvalostí jejího municipálního útvaru, kosmopolitním postavením papeže a vojenským zasahováním sousedních národů, byla celičká zatlačena na sklon svého velkolepého a harmonického génia, ke kultu rozkoše a krásy. Tu opět vtiskly konečně svoji stopu podmínky společenské, jako před osmnácti stoletími křesťanství a před pětadvaceti stoletími buddhismus, když okolo Středozemního moře zrovna tak jako v Hindustánu krajní následky árijského výboje a árijská organizace způsobily nesnesitelný útlak, rozdrčení individua, úplné zoufalství, zlořečení namířené proti světu, zároveň i rozvoj metafyziky a snění, takže člověk v tomto žaláři béd pocítil, jak se jeho srdce rozplývá, a pojal odříkání, milosrdenství, něžnou lásku, mírnost, pokoru, lidské bratrství, tam v myšlence vesmírné nicotnosti, zde pod otcovstvím božím. Pohlédněme okolo sebe na regulativní pudy a v rase zakořeněné schopnosti, zkrátka na duševní způsob, jímž dnes rasa myslí a jedná; nejčastěji v něm objevíme dílo nějaké z těch prodlužovaných situací, těch objímaných okolností, těch trvalých a obrovitých tlaků, vykonávaných na lidské skupiny, které jedna vedle druhé a všechny dohromady, pokolení za pokolením, nepřestaly být jejich tiskem ohýbány a ztvárňovány; ve Španělsku osmisetletá křížová válka proti muslimanům, prodlužovaná ještě za tuto mez a až do vyčerpání národa vypuzením Maurů, oloupením Židů, zavedením inkvizice, katolickými válkami; v Anglii osmisetleté politické zřízení, které udržuje člověka vzpřímeného a úctyplného v nezávislosti a poslušnosti, a navyká ho, aby zápasil společně pod autoritou zákona; ve Francii římská organizace, nejprve vnucená poslušným barbarům, potom rozbitá ve všeobecné zkáze, jež se sama sebou obnoví účinkem utajené svolnosti národního pudu, rozvíjí se pod dědičnými králi a vyústí v jakousi rovnostářskou, centralizovanou, administrativní republiku pod dynastiemi vystavenými revolucím. Toto jsou nejúčinnější mezi pozorovatelnými příčinami, které ztvárňují primitivního člověka. Jsou národům tím, čím jsou výchova, povolání, stav a bydliště jednotlivcům, a zdá se, že zahrnují vše, vždyť zahrnují všechny vnější moci, které dávají lidské hmotě její podobu a jimiž vnějšek působí na vnitřek.

Existuje nicméně ještě třetí řád příčin, neboť vedle sil vnitřních a sil vnějších je tu dílo, které již společně vytvořily, a toto dílo samotné se účastní na vzniku díla, které následuje;

kromě trvalého impulsu a daného prostředí je tu i nabytá rychlost. Když účinkují národní povaha a příslušné okolnosti, nepůsobí nikdy na nepopsanou desku, nýbrž na desku do níž byly už vtištěny stopy. Podle toho, vezmeš-li desku v tu či onu *dějinnou chvíli* stopa je různá; a to stačí, aby se různil i celkový účinek. Uvažte například dva okamžiky nějaké literatury nebo nějakého umění, francouzskou tragédií za Corneille a za Voltaira řecké divadlo za Aischyla a za Euripida, latinskou poezii za Lucretia a za Claudiana italské malířství za Lionarda da Vinci a za Guida Reniho. Zajisté se na žádném z těchto dvou krajních stanovišť obecné pojetí nezměnilo; pořád běží o to, vyličít nebo namalovat týž lidský typ; veršový kadlub, skladba dramatu, druh těl trvají. Ale mezi jinými rozdíly je zde i ten, že jeden z umělců je předchůdcem a druhý následovníkem, že první byl bez vzoru a že druhý vzor má, že první vnímá věci tváří v tvář a druhý je vidí prostřednictvím prvního, že řada velkých uměleckých oblastí se zdokonalila a že prostota a pronikavost dojmu poklesly, že půvabnost a zjemnělost formy vzrostly, zkrátka že první dílo určilo druhé. Věc se zde s národem má jako s rostlinou: tatáž míza při téže teplotě a na téže půdě plodí na různých stupních svého postupného zpracovávání útvary různé, pupeny, květy, plody, semena, a to takovým způsobem, že útvar následující je vždycky podmíněn předcházejícím a rodí se z jeho smrti. Vezmete-li si nyní nikoliv už krátkou chvíli jako před okamžikem, ale nějaký z těch dlouhých rozvojų, které zahrnují jedno nebo několik století, jako středověk nebo naše poslední klasické období, závěr bude podobný. Vládla v nich jistá vůdčí koncepce; lidé si po dvě stě let, po pět set let představovali jistý ideální model člověka, ve středověku rytíře a mnicha, v klasickém věku dvořana a krasomluvce; tato tvůrčí a všeobecná představa se projevila na celé rozloze činnosti a myšlení, pokryla nejprve svět svými bezděčně systematickými díly, načež ochabla, potom zašla, a již tu vychází myšlenka nová, určená k stejné převaze a k stejné početným výtvorům. Budiž zde řečeno, že druhá závisí částečně na první, a že právě ta první kombinuje svůj účinek s účinky národního génia a přítomných okolností, a vnutí tak rodícím se věcem svůj ráz a svůj směr. Veliké dějinné proudy se tvoří právě podle této zákonitosti, rozumím tím dlouhé vlády určité duševní formy nebo převládající ideje, jako ona perioda spontánních tvůrčích výkonů zvaná renesance nebo ona perioda řečnických klasifikací, již se říká věk klasický, nebo ona řada mystických syntéz, která nese jméno epocha alexandrijská a křesťanská, nebo ona řada mytologických rozkvětů, se kterou se setkáváme na počátku Germánie, Indie nebo Řecka. Zde jako všude existuje pouhý problém mechanický: celkový účinek je složeninou, která je celá determinována velikostí a směrem sil, jež jej vyvolávají. Jediným rozdílem, který rozlišuje tyto otázky duchovní od otázek fyzických, je to, že se směry a velikosti v otázkách duchovních nedají, na rozdíl od fyzických, odhadovat ani upřesňovat. Potřeba, schopnost jsou sice veličinami schopnými stupňování zrovna tak jako tlak nebo váha, ale tato veličina na rozdíl od tlaku nebo váhy není měřitelná. Nemůžeme ji určit žádnou přesnou nebo přibližnou formulí; můžeme o ní nabyt nebo podat pouze literární dojem; jsme omezeni na to, zaznamenávat a uvádět nápadné fakty, jimiž se projeví a které udávají přibližně a zhruba, na jakou výšku stupnice je nutné ji zařadit. Avšak třebaže ve vědách duchovních nejsou záznamové prostředky tytéž jako ve vědách fyzických, látka je nicméně v těch i oněch tatáž, skládá se rovněž ze sil, směrů a velikostí, a lze tudíž říci, že v těch i oněch výsledný účinek vzniká podle téhož pravidla. Je velký nebo malý podle toho, jsou-li základní síly velké nebo malé a pudí-li víceméně přesně týmž směrem, podle toho, jestli se rozličné účinky rasy, prostředí a dějinné chvíle spolu kombinují tak, aby se spolu sčítaly nebo aby se navzájem

rušily. Tímto způsobem se vysvětlují dlouhé ochablosti a skvělé zdary, které se v životě národa nepravdělně a bez zjevného důvodu objevují: mají za příčiny vnitřní shody nebo rozpory. Jedna z takových shod nastala, když se v sedmnáctém století společensky družná povaha a duch orální výměny, které jsou ve Francii vrozeny, setkaly se salónními zvyklostmi a chvílí řečnické analýzy, anebo když se v století devatenáctém pružný a hluboký génius Německa setkal s věkem filozofických syntéz a kosmopolitní kritiky. Jeden z takových rozporů nastal, když se v sedmnáctém věku drsný a samotářský génius anglický neobratně pokusil osvojit si novou uhlazenost mravů, anebo když ve věku šestnáctém se jasný a prozaický francouzský duch nadarmo pokoušel plodit živoucí poezii. Právě ta tajná shodnost tvůrčích sil zrodila dokonalou vybroušenost a vznešenou literaturu podle pravidel za Ludvíka XIV. a Bossueta, velkolepou metafyziku a objímavou kritickou sympatii za Hegela a Goetha. Právě ten tajný rozpor tvůrčích sil způsobil kusou literaturu, skandální veselohru, nedonošené divadlo za Drydena a Wycherleyho i špatné řecké napodobeniny, tápání, výrobky, podružné částečné líbivosti za Ronsarda a Plejády. Můžeme s jistotou tvrdit, že i neznámá tvůrčí díla, k nimž nás unáší proud věků, budou celá vyvolávána a řízena těmi třemi prvotními silami; že kdyby tyto síly mohly být změněny a vyčísleny, bylo by lze z nich jako z formulky odvodit vlastnosti budoucí vzdělanosti, a že chceme-li si dnes přes zřejmou hrubost našich záznamů a zásadní nepřesnost našich měr utvořit nějakou představu o našich obecných osudech, musíme svoje předpovědi založit právě na zkoumání těchto sil. Vypočítávájíce je vyčerpáváme totiž úplný okruh působících mocí, a když jsme prozkoumali rasu, prostředí, dějinnou chvíli, to jest vzpruhu vnitřní, tlak vnější a již nabytý impuls, jsme u konce nejenom všech reálných příčin pohybu, ale i všech jeho příčin možných.

6

Zbývá pátrat, jakým způsobem tyto příčiny, jsou-li uplatněny na národ nebo na století, rozdělí na ně svoje účinky. Jako pramen vyvěrající z vysoko položeného místa svoje vodní hladiny rozlévá podle výšek a z poschodí na poschodí, až se nakonec dostane na nejnižší vrstvu půdy, tak i duchovní nebo duševní sklon, zakotvený v národě rasou, dějinným okamžikem a prostředím, se rozšiřuje do rozmanitých faktických oblastí, skládajících vzdělanost, v různém poměru a pravidelnými sestupy.* Sestavíme-li si zeměpisnou mapu určité země, tu z místa rozvodí toků vidíme, že se pod tímto společným bodem svahy skládají a dělí do pěti nebo šesti hlavních povodí, potom každé povodí do několika povodí vedlejších, a tak dále, až je celá krajina se svými tisícími nerovnostmi půdy obsažena v člancích této sítě. Podobně sestavíme-li si psychologickou mapu událostí a citů dané lidské civilizace, setkáme se nejprve s pěti nebo šesti zřetelně odlišenými oblastmi, náboženstvím, uměním, filozofií, státem, rodinou, průmyslem; potom v každé z těchto oblastí s přirozenými okresy, pak konečně v každém z těchto okresů s územími ještě menšími, až se dostaneme k těm nesčíslným podrobnostem života, které každodenně v sobě i okolo sebe pozorujeme. Jestliže nyní zkoumáme a navzájem srovnáváme tyto různé skupiny faktů, zjistíme nejprve, že jsou složeny z částí a že všechny mají části společné. Vezměme nejprve tři hlavní díla lidského rozumu, náboženství, umění, filo-

* K znázornění této stupnice koordinovaných účinků číst: Renan „Semitské jazyky“, 1. kapitola. — Mommsen „Srovnání vzdělanosti řecké a římské“, sv. 1, kap. 2 (3. vyd.). — Tocqueville „Následky demokracie v Americe“, sv. 3.

zofii. Co je to filozofie ne-li koncepce přírody a jejích prvopočátečních příčin ve formě abstrakcí a formulí? Co leží v podstatě náboženství a umění ne-li koncepce téže přírody a týchž prvopočátečních příčin ve formě víceméně přesných symbolů a víceméně jasných osob, s tím rozdílem, že v prvním případě máme za to, že existují, a v druhém, že neexistují? Ať čtenář uváží některé z těch velikých výtvorů ducha v Indii, v Skandinávii, v Persii, v Římě, v Řecku, a uvidí, že všude je umění jakousi filozofií zpřístupněnou smyslováním, náboženství jakousi básní pokládanou za pravdu, filozofie jakýmsi uměním a náboženstvím vysušenými a redukovanými na čiré ideje. V jádru každé z těchto tří skupin existuje tedy společný prvek, pojetí světa a jeho principu, a jestliže se mezi sebou liší, je to tím, že každá se složkou společnou kombinuje složku odlišnou, jednou moc abstrakční, podruhé schopnost zosobňovat a věřit, potřetí talent zosobňovat bez víry. Vezměme si nyní obě hlavní díla lidského sdružování, rodinu a stát. Co zakládá stát ne-li cit poslušnosti, jímž se množství lidí shromažďuje pod autoritou vůdce? A co zakládá rodinu ne-li cit poslušnosti, jímž žena a děti jednájí pod řízením otce a manžela? Rodina je stát přirozený, prapůvodní a omezený, stát je rodina umělá, pozdější a rozsáhlá; a pod rozdíly, působenými počtem, původem a postavením členů, v té malé jako v té velké společnosti rozeznáme tutéž základní duševní dispozici, která je sblízuje a spojuje. Nyní předpokládejte, že tato společná složka obdrží od prostředí, dějinné chvíle nebo rasy zvláštní povahové rysy: je jasné, že všechny skupiny, jichž se složka účastní, budou *pozměněny v téměř poměru*. Je-li pocit poslušnosti pouhým strachem*, setkáte se, jako ve většině orientálních států, s brutálním despotismem, s nadměrností trestů, s vykořisťováním člověka, s otročským duchem v mravech, s nejistotou majetku, s úpadkem výroby, s poddanstvím ženy a zvyklostmi harému. Má-li cit poslušnosti za kořen pud k disciplíně, družnost a čest, setkáte se, jako ve Francii, s dokonalou organizací vojenskou, s krásnou hierarchií správnou, s nedostatkem smyslu pro veřejný zájem, ale i se záchvaty vlastenectví, s ochotným služebnictvím poddaného, ale i netrpělivostí revolucionáře, s poklonkárstvím dvořana, ale i vzdorováním čestného muže, s jemnou rozkoší společenského styku, ale i mrzutostmi rodinného krbu a rodiny, rovností manželů a nedokonalostí manželství pod nezbytným nátlakem zákona. Jestliže konečně cit poslušnosti koření v pudu podřízenosti a myšlenky povinnosti, zjistíte, jako u národů germánských, bezpečnost a štěstí rodiny, pevnou zakotvenost života domácího, pozdní a neúplný rozvoj života společenského, vrozenou úctu k zavedeným hodnotám, pověrečný kult minulosti, udržování společenských nerovností, přirozený a navyklý ohled k zákonu. Podobně podle toho, jak se bude v určité rase různit schopnost k obecným myšlenkám, budou různé i náboženství, umění a filozofie. Je-li člověk od přírody vhodný k nejobsáhlejšímu všeobecnému konceptu, cív a má-li zároveň sklon rušit je nervovou jemností své předrážděné povahové skladby, budeme svědky, jako v Indii, překvapujícího nadbytku obrovitých kreací náboženských, nádherného rozkvětu přerovněných a průzračných epopejí, prapodivné spleti subtilních a obrazivých filozofií, vesměs mezi sebou tak propojených a tak proniknutých společnou mízou, že je po jejich rozsáhlosti, barvě, nepořádku ihned rozpoznáš jako plody téhož klimatu a téhož ducha. Jestliže naopak člověk od přírody zdravý a rovnovážný rád rozsah svých koncepcí omezuje, aby mohl o to lépe upřesnit jejich formu, budeme mít před sebou, jako v Řecku, teologii umělců a vyprávěčů, bohy jednotlivé, rychle odlišené od věci a proměněné téměř ihned v pevné osoby, pocit vesmírné jednoty téměř zaniklý a stěží

* Montesquieu „Duch zákonů“ (Princip tří vládních typů).

zachovaný v matném pojmu Osudu, filozofii spíš důvtipnou a sporou než velkolepou a systematickou, kusou na metafyzických výšinách*, ale neporovnatelnou v logice, sofistice a morálce, dále poezii a umění, které svou jasností, přirozeností, uměřeností, pravdivostí a krásou předčí všechno, co kdy kdokoliv spatřil. Jestliže konečně člověk, omezený na úzké pojmání a postrádající veškerého spekulativního důvtipu, je zároveň celý zaplněn praktickými starostmi a ztuhle v nich utkvěl, uvidíme, jako v Římě, bohy zárodečné, pouhá prázdna jména, vhodné, aby označovali nejdrobnější detaily zemědělství, plození a hospodaření, opravdové manželské a rolnické nálepky, tedy i mytologii, filozofii a poezii rovné nule anebo vypůjčené. Zde jako všude platí zákon vzájemných závislostí. Civilizace tvoří jednotu a její části souvisejí po způsobu částí organického těla. Stejně jako ve zvířeti jsou pudy, zuby, údy, kostra, svalové ústrojí mezi sebou spojeny, takže úchylka jednoho z nich vyvolá ve všech ostatních úchylku příslušnou a že obratný přírodovědec dokáže podle několika zlomků rozumovým úsudkem rekonstruovat téměř celé tělo, tak i v dané civilizaci náboženství, filozofie, forma rodiny, literatura, umění vytvářejí soustavu, v níž každá místní změna má za následek změnu celkovou, takže zkušený historik, jenž studuje nějaký omezený díl soustavy, zahlédne předem a napůl předpoví i povahové rysy ostatku. V této závislosti není nic nejasného. V živoucím těle ji řídí nejprve sklon těla jevit jistý prazákladní typ, potom nutnost, které podléhá, mít orgány, jež by mohly ukájet jeho potřeby, aby se ocitlo v souladu se sebou samým a mohlo žít. V civilizaci ji řídí nutnost, aby se v každém velkém lidském tvůrčím díle projevovala určitá tvořivá složka, přítomná rovněž i v ostatních okolních výtvořech, chci tím říci nějaká schopnost, zdatnost, účinná a pozoruhodná dispozice, jež má osobitou povahu, uplatňuje ji ve všech úkonech, kterých se účastní, a podle jejích změn proměňuje i všechna díla, k nimž přispívá.

7

Z tohoto místa můžeme vytušit hlavní rysy lidských proměn a zahájit pátrání po obecných zákonech, které řídí nikoliv už jen události, ale celé třídy událostí, nikoliv jen to či ono náboženství nebo určitou literaturu, ale celé skupiny literatur nebo náboženství. Kdybychom například připustili, že dané náboženství je metafyzická báseň provázená vírou; kdybychom rovněž předpokládali, že existují jisté dějinné chvíle, jisté rasy a jistá prostředí, v nichž se víra, básnická schopnost a schopnost metafyzická společně rozvíjejí s nezvyklou silou; kdybychom vzali v úvahu, že křesťanství a buddhismus rozkvetly v dobách velkolepých syntéz a uprostřed běd podobných útlaku, jenž podnítil k vzpouře fanatiky v Cevennách⁷; kdybychom na druhé straně uznali, že původní náboženství se zrodila při procitnutí lidského rozumu, během nejbohatšího květu lidské obraznosti, v časech nejkrásnější naivity a největší důvěřivosti; kdybychom ještě uvážili, že mohamedánství se objevilo se vznikem básnické prózy a s koncepcí národní jednoty u národa postrádajícího vědy, v okamžiku nenadálého rozvoje ducha: mohli bychom učinit závěr, že náboženství se rodí, upadá, reformuje se a proměňuje podle toho, jak okolnosti posilují a s větší či menší přesností a silou shromažďují ony tři pudy, jež vedou k jeho zrodu,

* Alexandránská filozofie se rodí teprve ze styku s Orientem. Aristotelovy metafyzické výhledy jsou ojedinelé; ostatně jsou u něho, jako u Platóna, pouhým nástrojem. Vizte naopak systematickou mohutnost Plotinovu, Proklovu, Schellingovu a Hegelovu, nebo také podivuhodnou smělost spekulace brahmánské a buddhistické.

a pochopili bychom, proč v Indii, zemi mozků imaginativních, filozofických, zvláště exaltovaných, je jevem endemickým, proč se ve středověku, v společnosti plné útlaků, uprostřed nových jazyků i literatur rozvinulo tak podivně a mohutně; proč se v šestém století pozvedlo s novým charakterem a s hrdinským nadšením v okamžiku všeobecné renesance a procitnutí germánských národů; proč bizarními sektami bují v hrubé americké demokracii a pod byrokratickým despotismem carské Rusi; proč je konečně v Evropě dnes rozšířeno v tak rozmanitých proporcích a s tak různými zvláštními rysy podle rozdílů mezi národy a vzdělanostmi. Stejně se věci mají s každým druhem lidské tvořivé činnosti, s literaturou, hudbou, malířstvím, filozofií, vědami, státem, průmyslem atd. Každá z těchto tvořivých činností má za přímou příčinu určitou mravní dispozici nebo souběh mravních dispozic: je-li tato příčina dána, činnost se objeví; zanikne-li příčina, činnost zmizí; slabost nebo intenzita příčiny udá míru vlastní intenzity nebo vlastní slabosti činnosti. Tato činnost je se svou příčinou spojena jako fyzický jev se svou podmínkou, jako rosa s ochlazením okolní teploty, jako zvětšování objemu s teplem. V duchovním světě zde existují párové dvojice, jako existují ve světě hmotném, stejně přesně zřetězené a stejně všeobecně rozšířené v jednom jako v druhém. Všechno, co v nějaké z těchto dvojic zplodí, změní nebo zruší první článek, nepřímou zplodí, změní nebo zruší i druhý. Všechno, co ochladí okolní teplotu, působí, že se ukládá rosa. Všechno, co rozvíjí důvěřivost a spolu i básnické celkové pohledy, plodí náboženství. Takto se věci udály; a takto se budou dít znovu. Jakmile zvíme, co je dostatečnou a nezbytnou podmínkou nějakého z těch rozsáhlých zjevů, náš duch nabývá moci zrovna tak nad budoucností jako nad minulostí. Můžeme bezpečně říci, za jakých podmínek se nutně znovu zrodí, předpovědět bez ukvapenosti některé části jeho blízké historie a načrtnout opatrně některé rysy jeho dalšího vývoje.

8

Dnes došla historie až sem, či spíš téměř sem, je na prahu tohoto bádání. Otázka se v tuto chvíli klade takto: Je-li dána určitá literatura, určitá filozofie, určitá společnost, určité umění, taková či jiná třída uměleckých projevů, který mravní stav jí plodí? A jaké jsou podmínky rasy, dějinné chvíle a prostředí nejvhodnější k tomu, aby tento mravní stav způsobily? Pro každou z těchto formací a pro každé odvětví těchto formací existuje určitý mravní stav zvláštní; existuje zvláštní pro umění vůbec, a pro každý umělecký druh, pro architekturu, pro malířství, pro sochařství, pro hudbu, pro básnictví; každý tento druh má v širokém poli lidské psychologie svůj zvláštní zárodek, každý má svou zákonitost a právě na základě této zákonitosti druh, jak vidíme, zdánlivě náhodně rozkvétá, a to zcela sám uprostřed zakrnělosti druhů sousedních, jako malířství ve Flandrech a v Holandsku v osmnáctém století, jako poezii v Anglii v šestnáctém, jako hudba v Německu v století osmnáctém. V té dějinné chvíli a v těchto zemích podmínky se naplnily pro určité umění, a nikoliv pro ostatní, a jediné odvětví vypučelo ve všeobecné neplodnosti. Co má historie nyní hledat, to jsou právě pravidla lidské vegetace; je třeba vytvořit tuto zvláštní psychologii každé jednotlivé formace; je dnes třeba pracovat na skladbě úplného obrazu těchto osobitých podmínek. Nic delikátnějšího a nic obtížnějšího; Montesquieu⁸ dílo zahájil, ale za jeho časů byla historie příliš v začátcích, aby mohl mít úspěch; nebyla dosud tušena dokonce ani cesta, kudy bylo třeba se dát, a počínáme ji rozeznávat stěží dnes. Stejně jako je astronomie v podstatě otázkou mechaniky a fyziologie problémem chemie, tak *historie je v podstatě problémem psychologie*. Existuje jistý

zvláštní systém dojmů a niterných úkonů, jenž vytváří umělce, věřícího, hudebníka, malíře, nomáda, člověka společenského; pro každého z nich se rodná spojitost, intenzita, závislosti myšlenek a emocí liší; každý z nich má svoje mravní dějiny a svoji vlastní skladbu, v ní nějakou vůdčí dispozici a nějaký převládající rys. Abys každého z nich vysvětlil, bylo by nutné sepsat kapitolu intimní analýzy, a ta práce je dnes sotva nastíněna. Jediný člověk, Stendhal, ji podnikl díky zvláštnímu uzpůsobení svého ducha a své výchovy, a ještě dnes většina čtenářů shledává jeho knihy paradoxními a temnými; jeho nadání a jeho myšlenky byly předčasné; jeho podivuhodná tušení, jeho hluboké výroky troušené mimochodem, překvapivá přesnost jeho záznamů a jeho logiky nebyly pochopeny; nevidělo se, že pod vnějším zdáním rozprávěče a světáka vysvětluje nejsložitější niterné mechanismy, klade prst na hlavní vzpruhy, vnáší do dějin srdce postupy vědecké, umění luštit, rozkládat na složky a vyvozovat důsledky, první označuje příčiny základní, totiž národnost, podnět a temperament; že zkrátka pojednává o citech, jak se o nich pojednávat má, totiž jako přírodovědec a fyzik, utřídovač a važič sil. Z těchto všech příčin byl považován za suchara a výstředníka a zůstal izolován, spisovatel románů, cestopisů, poznámek, pro něž toužil alespoň po dvaceti čtenářích, a také jich víc nezískal. Nicméně právě v jeho knihách nalezneme ještě dnes nejschopnější pokusy razit cestu, kterou jsem se vynasnažil popsat. Nikdo neučil lépe mít oči otevřené a vidět, vidět nejprve lidské okolí a přítomný život, potom staré a pravé doklady, číst mezi řádky, rozeznat pod starým dojmem, pod načmáraným textem přesný cit, myšlenkový postup, duševní stav, v němž byl psán. Právě v jeho spisech, u Sainte-Beuva, u německých kritiků čtenář pozná veškerý prospěch, jež lze dobýt z literárního dokumentu; když je ten dokument bohatý a umírněný, lze jej interpretovat, nalezneme v něm psychologii duše, často psychologii století a někdy i psychologii rasy. V tom ohledu jsou velká básnická skladba, krásný román, zpověď vynikajícího člověka poučejší než celá hromada historiků a jejich děl; dal bych padesát svazků listin a sto svazků diplomatických dokladů za Celliniho Paměti, dopisy svatého Pavla, Lutherovy Řeči u stolu nebo Aristofanovy veselohry. V tom spočívá důležitost literárních děl: jsou poučná proto, že jsou krásná; jejich užitečnost roste s jejich dokonalostí; a poskytují-li dokumenty, je to tím, že jsou sama monumenty. Čím víc kniha zviditelní city, tím je literárně hodnotnější, neboť vlastním úkolem literatury je zaznamenávat city. Čím víc kniha zaznamená citů významných, tím výš bude zařazena v literatuře, neboť spisovatel sjednotí okolo sebe přízeň celého století a celého národa právě tím, že zpodobí způsob a chování celého toho národa a celého století. Proto je mezi dokumenty, jež nám uvádějí city předcházejících generací znovu před oči, literatura, a zvláště velká literatura, tím dokumentem nesrovnatelně nejlepším. Podobá se těm podivuhodným, neobyčejně citlivým přístrojům, pomocí nichž fyzikové rozeznají a změří i ty nejvnitřnější a nejjemnější změny nějakého tělesa. Konstituce, náboženství se tomu nevyrovnají; články zákoníku a katechismu znázorní ducha leda zhruba a bez jemnosti; jsou-li vůbec dokumenty, v nichž politika a dogma žijí, pak to jsou výmluvné projevy kazatelny a politické tribuny, paměti, soukromé zpovědi, a to všechno patří do literatury; takže kromě sebe samé obsahuje literatura i všechny výhody oblastí druhých. Dějiny mravní bude tedy možné poříditi a vydat se za znalostí psychologických zákonů, z nichž vyplývají události, hlavně studiem literatur.

Mým záměrem je napsat zde dějiny jedné literatury a vyhledat v ní psychologii jednoho národa; jestliže jsem volil anglickou, má to dobrý důvod. Bylo třeba objevit národ, který by měl velikou úplnou literaturu, a to je řídké; je málo národů, jež by byly po celý svůj

život opravdu myslely a opravdu psaly. Mezi národy starověku literatura latinská je na počátku bezvýznamná, později vypůjčená a napodobená. Mezi národy moderními literatura německá je po dobu dvou století, od 1550 do 1750, téměř prázdná; literatura italská a literatura španělská končí uprostřed sedmnáctého století. Pouze staré Řecko a moderní Francie a Anglie nabízejí úplnou řadu velkých výrazných památek. Volil jsem Anglii, poněvadž dosud žije a lze ji přímo pozorovat, a může být tedy studována lépe než vzdělanost zničená, z níž máme dochovány už jen trosky, a poněvadž v očích Francouze jeví výrazné povahové rysy lépe než Francie, neboť se od Francie liší. Ostatně je v její vzdělanosti i ta zvláštnost, že kromě svého spontánního rozvoje obsahuje i násilnou úchytku, že totiž poslednímu a nejučinnějšímu ze všech výbojů podlehla, a že tři veličiny, z nichž vzešla, rasa, podnebí, normanská invaze, mohou být na památkách pozorovány s dokonalou přesností; takže v těchto dějinách studujeme obě nejmocnější hnací síly lidských proměn, chci říci přírodu i nátlak, a lze je studovat bez nejistot a mezer, v souvislé řadě památek autentických a úplných.

Shakespeare

1
Hodlám popovídat o tvé tvorbě, o tvých tvůrčích a logických v oboru hanebných podrobnostech, v vášni, poetické své jasnozřivosti, v tvých vřavách tak nášich století.⁹

2
Pátřejme se, jaké hlavní rysy tvoří tvé vidění celíčkůh. Shakespeare všem, co píše, odvíjí řada mramorové úvahy, světlovat nebo a nádherná v střídmych spásech, jedn. a všemi zbraněmi tak četné. S sebou všecky na jehož obrubě kolo, každý sám, aniž všude. Je to úplná kampaň novými